

ІДЕЯ ПЕДАГОГІЧНОГО СТИМУЛЮВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

Ткачук Л.В.,

доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Анотація. *Стаття присвячена питанню теорії і практики педагогічного стимулювання в історії вітчизняної педагогічної думки кінця ХІХ – ХХ ст. Зазначається, що у цей час існували кардинально протилежні підходи до осмислення проблеми педагогічного стимулювання, що пояснюється природою навчальної діяльності. У статті представлені точки зору педагогів кінця ХІХ – ХХ ст., які надавали пріоритет позитивним емоціям, що переживають учні у процесі навчання. Відзначається, що важливим джерелом для становлення теорії педагогічного стимулювання є наукові розробки педагогів, що представляють різноманітні новаторські напрями розвитку гуманістичної освітньої парадигми. Розкривається роль В. Сухомлинського у тенезі ідеї педагогічного стимулювання школярів.*

Ключові слова: *навчально-пізнавальна діяльність, стимул, теорія педагогічного стимулювання, вітчизняна педагогічна думка, гуманістична освітня парадигма, ситуація успіху.*

Аннотация. *Статья посвящена вопросу теории и практики педагогического стимулирования в истории отечественной педагогической мысли конца ХІХ – ХХ вв. Отмечается, что в то время существовали кардинально противоположные подходы к осмыслению проблемы педагогического стимулирования, объясняется природой учебной деятельности. В статье представлены точки зрения педагогов конца ХІХ - ХХ вв., отдававшим приоритет положительным эмоциям, которые переживают учащиеся в процессе обучения. Отмечается, что важным источником для становления теории педагогического стимулирования являются научные разработки педагогов, представляющих различные новаторские направления*

розвиття гуманістическої освітньої парадигми. Розкрито роль В. Сухомлинського в генезисі ідеї педагогічного стимулювання школярів.

Ключеві слова: генезис, теорія педагогічного стимулювання, вітчизняна педагогічна думка, гуманістическа освітня парадигма, ситуація успіху.

Abstract. The article deals with the theory and practice of stimulating teaching history of national educational thought in the late of XIX - XX centuries. It is noted that there were radically opposite approaches to understanding the problems of teacher incentives, due to the nature of learning activities at this time. The article presents the perspective of educators in the late XIX - XX century, which gives priority to positive emotions, experiencing pupils in the learning process. It is noted that an important source for the formation of the teaching theory in stimulating research and development of teachers representing a variety of innovative directions of humanistic educational paradigm. The role of V. Sukhomlinsky in the genesis of the idea of pedagogical stimulation of schoolchildren is revealed.

Keywords: teaching and learning activities, the theory of teacher incentives, domestic educational thought, humanistic educational paradigm, the situation of success.

Постановка проблеми, її актуальність. Соціально-економічні перетворення в Україні, з одного боку, обумовили зниження престижу освіти в цілому, інтересу в учнівській молоді до процесу навчання, зокрема. З іншого – сучасний рівень розвитку суспільства вимагає компетентних, творчих працівників, конкурентноспроможних на ринку праці.

Узагальнення емпіричного матеріалу й методологічного арсеналу вітчизняної та зарубіжної науки щодо педагогічного стимулювання, переконливо доводить актуальність означеної проблеми у зв'язку з чітко окресленим соціальним замовленням на пошуки нових організаційних форм і методів навчання й виховання, що дозволяють підняти освітній процес на

якісно новий рівень побудови школи майбутнього як «школи індивідуальності і варіативності» (І. Бех, С. Гончаренко, В. Кремень, В. Кузь, О. Савченко, М. Ярмаченко), і потребу її розробки в історичній ретроспективі, оскільки науковий аналіз й об'єктивна оцінка нагромадженого досвіду дозволяє повніше і глибше оцінити його теоретичне і практичне значення, визначити шляхи творчого використання прогресивних ідей історико-педагогічного досвіду з стимулювання навчальної діяльності учнів на різних етапах розвитку закладів шкільної освіти України у кінці XIX – XX столітті в умовах модернізації вітчизняної шкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел показав, що на різних етапах розвитку вітчизняної педагогічної науки і практики науковці досліджували проблему стимулювання навчальної діяльності учнів. Роль стимулів у спонуканні до діяльності була предметом досліджень філософів, педагогів, психологів, соціологів і їхні результати сформувалися в теорію педагогічного стимулювання як методику стимулювання суспільно-цінних дій і мотивів поведінки вихованців.

Філософською базою для розробки цієї проблеми є дослідження, пов'язані із вивченням особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, І. Кон та ін.), її потребово-мотиваційною сферою діяльності (А. Здравомислов, В. Рябов, В. Толстих та ін.); а також з аналізом діяльності, її мотивації і способів стимулювання (Г. Батищев, Л. Буєва, М. Грубніков та ін.).

Значний інтерес представляють праці психологів В. Асєєва, А. Асмолова, В. Вілюнаса, Л. Виготського, В. Давидова, Б. Додонова, О. Леонтьєва, Б. Ломова, А. Маркової, В. М'ясищева, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе, П. Якобсона та ін, які досить активно розробляли проблему мотивації навчально-пізнавальної діяльності.

У вітчизняній педагогіці кінця XIX і у XX столітті ідея педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної діяльності учнів посідала одне з чільних місць. Її трактовки у процесі розвитку освіти і педагогічної думки зберігали

певну наступність, з одного боку, а з іншого, трансформувались під впливом соціально-педагогічних умов.

Надзвичайно важливим джерелом для становлення теорії педагогічного стимулювання є наукові розробки педагогів, що представляють різноманітні новаторські напрями розвитку гуманістичної освітньої парадигми: освітньо-гуманістичний (В. Вахтеров, П. Каптерев та ін); соціально-гуманістичний (С. Шацький, П. Блонський та ін); вільно-гуманістичний напрям (К. Вентцель); духовно-гуманістичний напрям (М. Демков).

На початку ХХ століття цю проблему проаналізовано Л. Адріановим, М. Левітовим та ін. У другій половині минулого століття її ґрунтовно вивчали В. Гмурман, А. Макаренко, Е. Монозон, В. Сухомлинський.

Проблема педагогічного стимулювання стала предметом педагогічних досліджень В. Ільїна, В. Коротова, І. Лернера, М. Махмутова, З. Равкіна, М. Скаткіна, Г. Щукіної та ін.

Значна частина цих досліджень проводилася у галузі дидактики й була націлена на вдосконалення змісту, організаційних форм і методів навчання. У роботах, які відображають результати досліджень, висвітлені науково-теоретичні положення, що розкривають суть стимулювання як соціального й психологічного явища; визначені основи виникнення й процес розвитку концепції стимулювання в зарубіжній і вітчизняній психолого-педагогічній науці.

Серед безпосередніх проблем педагогічного стимулювання вивчалися: стимулюючі можливості проблемного навчання (М. Махмутов), окремих методів виховання (Т. Ільїна, А. Кондратюк, В. Коротов, Б. Ліхачов) і самовиховання (А. Кочетов, Л. Рувинський), співвідношення матеріальних і моральних стимулів (К. Волков, А. Гордін, Е. Костяшкін, А. Фролов), виховні можливості окремих стимулів, таких як позитивний приклад (Г. Бойчук), суспільної думки, престижу (А. Вайсберг, Ж. Завадська), педагогічної оцінки (Т. Вершиніна, Н. Селезньов), перспективи (С. Каркліна, В. Ковалевський),

розвиток пізнавальних інтересів учнів (Г. Щукіна), формування у них потреб в знаннях (В. Ільїн), соціальної активності учнів (Т. Мальковська) та інші.

При аналізі теорії педагогічного стимулювання важко переоцінити значення праць Ю. Бабанського, В. Караковського, П. Підкасистого, І. Підласого та ін., в яких розкриваються сучасні освітні системи і педагогічні технології.

Значним явищем у розробці теорії та практики активізації навчально-пізнавальної діяльності стали праці педагогів-новаторів: Ш. Амонашвілі, О. Захаренка, С. Логачевської, С. Лисенкової, В. Сухомлинського, В. Шаталова. Над цією проблемою працювали такі педагоги, як: А. Белкін, У. Глассер, І. Харламов, Г. Цукерман та ін.

Мета статті, методи дослідження: на основі аналізу наукової літератури розкрити особливості стимулювання навчальної діяльності учнів у педагогічній науці та шкільній освіті кінця XIX – XX століття та визначити роль В. Сухомлинського у генезі цієї ідеї.

Результати дослідження. Варто зазначити, що у вітчизняній педагогіці кінця XIX і у XX столітті ідея педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної діяльності учнів посідала одне з чільних місць. Існували різні, кардинально протилежні підходи до її осмислення. Частина педагогів були прихильниками позитивних емоцій у навчанні учнів, інша частина – вважали, що тільки вольові зусилля самого учня забезпечують реалізацію освітніх цілей, ще інші – наполягали на необхідності спонукання до навчання, вважаючи, що дитина ще не здатна зрозуміти значення навчальної праці і її результатів. Такі позиції учених та практиків, на нашу думку, обумовлені природою навчальної діяльності, яка, з одного боку, пов'язана з процесом пізнання, який передбачає орієнтацію на почуття подиву і радості, на емоційний підйом, що стимулює інтелектуальні зусилля, а з іншого – з трудовою діяльністю, необхідною для процесу освоєння світу, яка ґрунтується на емоціях, що генеруються змістом та різноманітністю видів праці, способами її організації та здійснення, результативністю, – перш за все, успішністю чи неуспішністю.

У роботах вітчизняних педагогів такий дуалізм процесу навчання до цього часу не розкритий повністю, ось чому умови та засоби стимулювання навчально-пізнавальної діяльності учнів мають такий різномірний характер. Коріння цих протиріч слід шукати в історії вітчизняної школи і педагогіки.

У становленні теорії педагогічного стимулювання ми виділяємо два основних періоди – період панування авторитарної педагогіки і авторитарних стосунків в освітній системі (з найдавніших часів до 80 рр. ХХ століття) і період переходу до гуманної педагогіки – педагогіки підтримки (остання чверть ХХ століття).

У психолого-педагогічній науці чітко прослідковуються напрями розкриття проблеми педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної діяльності школярів. До теоретичного напрямку ми відносимо праці, в яких дається визначення поняттям «стимулювання» та «стимул», розкриваються види, етапи стимулювання, пропонуються певні методи, прийоми стимулювання та висувуються умови успішного проведення цього процесу (Ю. Бабанський, М. Євтух, В. Коротов, В. Лозова, І. Підласий, З. Равкін, Г. Троцько, В. Шуман, Г. Щукіна та ін.). Другий напрям (практичний) складають праці експериментального характеру. Автори цих досліджень ставили за мету вивчення та аналіз окремих аспектів стимулювання, окремих засобів, стимулів тощо (М. Бойко, З. Голованевська, Т. Кирпиченок, Б. Мухацька, С. Огірок та ін.). Третій напрям представлено історико-педагогічними працями, в яких висвітлено досліджувану проблему, але в іншому часовому просторі (О. Грива, С. Золотухіна, О. Іонова, З. Палюх, О. Попова та ін.).

В останні роки особливо активізувалися наукові дослідження з вивчення педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Заслужують на увагу наукові розвідки щодо окресленої проблеми сучасних провідних учених – Л. Березівської, Н. Гупана, І. Зайченка, В. Кузя, Т. Самоплавської, Б. Ступарика, О. Сухомлинської та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових праць з різних аспектів стимулювання навчально-пізнавальної діяльності учнів, на сучасному етапі

розвитку вітчизняної педагогічної науки і практики відсутні цілісні історико-педагогічні дослідження, присвячені комплексному висвітленню проблеми стимулювання навчальної діяльності учнів у шкільній освіті окресленого періоду.

Кінець XIX – перша третина XX століття характеризується пошуком нових шляхів, засобів, форм, методів і прийомів організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності. Результати наукових досліджень І. Павлова, І. Сеченова, В. Бехтерева стали фундаментом для створення рефлексології, реактології, рефлексологічної педагогіки, які, в свою чергу, стали основою розробки теорії педагогічного стимулювання.

Питання стимулювання навчальної діяльності учнів, з-поміж іншого, розглядалися, зокрема, на з'їзді педагогів середніх учбових округів у м. Києві (12–19 квітня 1916 р.). У своєму виступі В. Зеньковський, наголосив: «Для того, щоб перебування дітей у школі було продуктивним, необхідний психічний простір для життєвих емоційних явищ. ... Першим і головним завданням по відношенню до дітей повинна бути атмосфера довіри і поваги до їх творчих сил, завдяки чому у дитини може народитися віра у самого себе. ... Шкільний процес повинен втратити свій похмурий вольовий характер, він повинен бути радісним, приємним». Свій виступ він закінчив закликком: «Хай буде школа джерелом радості і щастя!» [1, с. 20].

Своє бачення причини того, що тогочасна школа випускала з своїх стін осіб, далеко не зрілих розумово та морально, безвольних, нездатних до самостійної діяльності, виголосив на з'їзді С. Таратута, охарактеризувавши тодішню освітньо-виховну систему, як таку, що зводила складну справу виховання на кшталт «каральних експедицій і перетворила вихователя і педагога в охоронця шкільної та позашкільної тиші і порядку. До душі дитини торкалися жорсткими руками, тримали її в шорах. Панувало прагнення перекроїти всіх дітей на один лад, укласти їх в прокрустове ложе мертвонароджених правил». Разом із тим, наголосив він, «школа повинна бути

побудована на євангельських засадах взаємного братнього розуміння і поваги всіх працюючих на ниві народної освіти» [1, с. 21зв].

О. Музиченко, характеризуючи у своєму виступі на з'їзді активні методи навчання, наголосив на таких шляхах пошуків розв'язку навчальної задачі, коли «робота, просуваючись вперед, від одного маленького успіху переходить до іншого, в дитині прокидається радість у праці, впевненість в собі і рішучість, якій не страшна боротьба з перешкодами» [2].

Як організувати навчальну діяльність школярів, щоб вона стала для них не просто обов'язком, а радістю пізнання світу? Які методи і прийоми стимулювання навчальної діяльності школярів використовує учитель? Свого часу А. Ейнштейн зазначав: «Велика помилка думати, що почуття обов'язку і примусу можуть сприяти учневі знаходити радість в тому, щоб дивитися і шукати». Безліч чинників формують мотивацію до навчання: рівень професійної компетентності учителя, його педагогічна майстерність, здатність не переказати навчальний матеріал, а захопити ним учнів, що, безумовно, є ключовим моментом у розвитку пізнавальних мотивів навчання у школярів. Але було б великою помилкою вважати, що тільки вміле володіння педагогом освітніми технологіями, пов'язаними з дидактичними методами організації і проведення шкільного заняття, забезпечує ефективність процесу навчання. Багато в чому бажання вчитися визначається суб'єктивним переживанням учня свого успіху в школі, яке пов'язане не тільки з хорошою успішністю, а й з відчуттям особистої значущості в класі, підтвердженням уваги до своєї особистості як з боку однокласників, так і вчителя. Комунікативний компонент педагогічної діяльності багато в чому зумовлює її ефективність в цілому. Характер взаємин педагога зі школярами найсерйознішим чином впливає на їх успішність і особистісну успішність.

Найчастіше мотиви до навчання в школі учнів, особливо початкової школи, у кінцевому рахунку, зводяться до системи заохочень і покарань. Заохочення стимулюють розвиток позитивних якостей особистості, а покарання запобігають виникненню негативних.

Методи стимулювання учнів у навчальній діяльності виділяють в самостійну групу методів навчання на такій підставі: по-перше, процес навчання неможливий без наявності в учнів певних мотивів діяльності; по-друге, багаторічна практика навчання виробила цілий ряд методів, призначення яких полягає у стимулюванні і мотивації навчання при одночасному забезпеченні засвоєння нового матеріалу. Але стимул лише тоді стає реальною, спонукальною силою, коли він перетворюється в мотив, тобто у внутрішнє спонукання людини до діяльності. Причому це внутрішнє спонукання виникає не тільки під впливом зовнішніх стимулів, але й під впливом самої особистості школяра, його колишнього досвіду, потреб.

З середини 60-х рр. ХХ століття широкий спектр проблем, пов'язаних із стимулюванням пізнавальної діяльності учнів досліджував В. Сухомлинський. Він був переконаний, що, лише перетворивши навчання у радісну працю, можна вирішити завдання розвитку школярів. Найважливішим інструментом цього він вважав почуття успіху в навчанні учня, переживання радості пізнання. Для розвитку у дитини емоційної сприйнятливості велику роль відводив елементам святковості, краси, звертав увагу на взаємозв'язок морального виховання і навчання.

Павлиський новатор прагнув до створення у школі високоморального шкільного колективу, в якому не виникало питань про покарання, палітра виховних впливів визначалася атмосферою взаєморозуміння. Регуляторами поведінки ставали моральні норми, добрі традиції. Видатний педагог стверджував, що стимулюючий потенціал колективу обумовлюється тим позитивним, що кожна дитина може внести в його морально-інтелектуальну атмосферу.

У цілісному вигляді гуманістичні педагогічні ідеї В. Сухомлинського вперше представлені в «Етюдах про комуністичне виховання» (1967 р). Вони втілювалися у таких принципах: довіра і повага до дитячої особистості; перетворення навчальної діяльності школярів у захоплюючий, насичений творчими відкриттями процес; обмеження сфери впливу

колективу на особистість; виховання без покарання – визнання самоцінності й неповторності кожної окремої особистості; виховання у школярів свободи вибору.

В. Сухомлинський вбачав важливу виховну задачу в тому, щоб постійно підтримувати, поглиблювати бажання дітей бути відкривачами, реалізуючи і розвиваючи це природне начало спеціальними прийомами і методами, які повинні надихати людину, робити думку допитливішою, розкріпачувати внутрішні сили. Відчуття сили знань, що підносить людину – дуже сильний стимул інтересу до знань. Ще Аристотель, – писав В. Сухомлинський, – відзначав, що мислення починається з подиву, тобто спонуканням до пізнання може бути саме пізнання як відкриття невідомого, результат – «природним продуктом життєдіяльності».

Видатний педагог доводив, що найкращий метод розкриття задатків і виховання здібностей дітей – це стимулювання нового успіху. Але є діти, котрі тривалий час не розкриваються, і тоді найкращим методом є спільна діяльність учителя та учня щодо виявлення улюбленого виду праці учня, досягнення першого успіху і його закріплення під час виконання школярем складнішого завдання.

Один з найдійовіших засобів заохочення дітей у навчанні в досвіді В. Сухомлинського – доброзичливе слово. Як переконаний гуманіст, він піклувався про те, щоб слово вчителя використовувалось як найважливіший інструмент у «піднесенні Людини» [3, с. 465].

Слово, переконаний В. Сухомлинський, – найтонший інструмент, за допомогою якого ми доторкаємося до серця дитини; воно може стати ніжною, запашною квіткою, живою водою, що повертає віру в добро, гострим ножом, розпеченим залізом і брудом. Ним можна й оживити, і вбити, викликати радість, душевне піднесення або засмутити й приголомшити людину; словом можна посіяти тривогу, сум'яття, невіру людини у свої сили, а можна й надихнути на творчу працю, на мужні вчинки [6, с. 279]. Все залежить від того, яким є слово, – чуйним і розумним, ясним і дохідливим, принциповим і

відвертим, щирим і доброзичливим, упевненим і переконливим чи, навпаки, – пустим, безбарвним, нікчемним, фальшивим, розрахованим не на те, щоб проникнути в душу вихованців, а на те, щоб принизити їхню людську гідність. «... Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця» [5, с. 321].

Заохочення полягає не тільки у словах «добре», «прекрасно», «молодець» і т. і., стверджує педагог. Учитель може і не промовляти цих слів, в словах педагога може бути нарікання, але учень сприймає його як заохочення і навпаки: учитель може промовити хороші слова, але вони будуть принижувати і ображати гідність учня. Василь Олександрович наголошував, що в основі спонукання майже завжди лежить безпосереднє звертання до почуття власної гідності, до здорового самолюбства учня. Але це звертання не повинно перетворюватися в захвалювання, – треба дуже тонко, непомітно збудити в школярів бажання утвердити свою гідність [5, с. 323–324].

Видатний педагог акцентував увагу на тому, що існує ще один – «надзвичайно гострий і небезпечний інструмент виховання» – примус, прояв влади людини над людиною. навчання, оволодіння знаннями – це виконання учнем свого обов'язку перед суспільством. І дитині повинна зрозуміти, що хорошим навчанням вона повертає суспільству те, що воно дає їй [5, с. 324].

Обов'язковою умовою успіху в навчанні, вважав В. Сухомлинський, є формування в учня почуття психологічної захищеності і безпеки, безумовне схвалення особистості учня в обстановці емпатії – прагнення педагога зрозуміти труднощі й проблеми, що хвилюють учня, вияву до нього щирої теплоти й сердечної участі. На його думку, створення саме такої міжособистісної атмосфери знищує перешкоди на шляху справді продуктивного навчання. У результаті позитивного ставлення з боку педагога відбувається підвищення самооцінки дитини, що сприяє повному розкриттю творчого потенціалу особистості. Впевненість учня у власній цінності для «значущих інших» дає йому можливість для все більш повної самореалізації.

Здійснений аналіз джерел та педагогічного досвіду В. Сухомлинського свідчить, що для розвитку учнів, результативного виконання ними навчальної діяльності, необхідна наявність постійної системи стимулювальних та спрямовувальних підкріплень, які дають силу, віру і можливість подолання перешкод, створюють основу для формування адекватної самооцінки, забезпечення творчого самопочуття школярів. Учіння протікає ефективніше і дає якісніші результати, якщо в учня є сильні, яскраві, глибокі мотиви. Без сумніву, глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання найцінніших педагогічних здобутків минулого сприятиме розширенню і збагаченню наших уявлень про сенс і філософію педагогічного стимулювання учнів, про його роль і місце у формуванні людини, дозволить уникнути багатьох помилок і прорахунків у розбудові національної системи освіти, школи ХХІ століття.

Список використаних джерел

1. Газетные статьи, посвященные работе съезда педагогов средних учебных заведений округов в г. Киеве 12 – 19 апреля 1916 года // Центральный державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві (ЦДАВО у м. Києві). – Ф. 707. – Оп. 259. – Спр. 361. – 127 арк.
2. Газетные вырезки «Педагогический съезд в г. Киеве 12 – 19 апреля 1916 года // Центральный державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві (ЦДАВО у м. Києві). – Ф. 707. – Оп. 259. – Спр. 78б. – 63 арк.
3. Сухомлинський В. О. Людина – найвища цінність / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5.– К.: Рад. школа, 1977. – с. 446–472.
4. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 7–279.
5. Сухомлинський В. О. Слово вчителя в моральному вихованні / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5.– К.: Рад. школа, 1977. – с. 321–330.

6. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 2.– К.: Рад. школа, 1977. – с. 147–416.